

ZAMKI KRZYŻACKIE NA ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ W ŚWIETLE NAJNOWSZYCH BADAŃ WYBRANYCH OBIEKTÓW

MARCIN WIEWIÓRA

STRESZCZENIE

Problematyka badawcza dotycząca architektury zamków krzyżackich na ziemi chełmińskiej od dawna cieszy się niesłabnącą popularnością. Jednak w ograniczonym stopniu opracowania te oparte są na wynikach systematycznych badań archeologiczno-architektonicznych. Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej są nie tylko architektonicznym, ale przede wszystkim historycznym i artystycznym fenomenem. Mimo niewątpliwych wartości kulturalnych, symbolicznych, artystycznych i historycznych do tej pory nie zrealizowano szerokiego, interdyscyplinarnego programu badawczego obejmującego szczegółowe studia nad architekturą, sztuką, warsztatem budowlanym i szerzej - kulturą materialną. W artykule przedstawiono

najistotniejsze wyniki badań zainicjowanych w 2005 r. Celem programu badawczego, realizowanego przez Zakład Archeologii Architektury Instytutu Archeologii UMK w Toruniu, jest analiza architektoniczna i archeologiczna zamków funkcjonujących na terenie państwa krzyżackiego na ziemi chełmińskiej. W tekście omówiono najnowsze wyniki badań archeologicznych zamków w Grudziądzu, Wąbrzeźnie, Papowie Biskupim i Radzynie Chełmińskim.

Słowa kluczowe: archeologia, architektura średniowieczna, architektura obronna, Krzyżacy, zamki, konserwacja i ochrona zabytków

TEUTONIC ORDER CASTLES IN THE CHEŁM REGION IN THE LIGHT OF NEW RESEARCH OF SELECTED SUBJECTS

ABSTRACT

Research on the architecture of castles in Chelmno Land is becoming more popular. This is evidenced by numerous publications both scientific and popular, dedicated to the Teutonic Knights history of architecture in general and especially defense architecture. No systematic archaeological and architectural studies have yet been made. The castles of the Teutonic Knights at Chelmno Land display unique architectural features; their historical and artistic identity distinguishes this region from all the other areas in Poland. A broad, interdisciplinary research program is required, involving a detailed study of the architecture, art, and a study of their construction techniques.

Since 2005, a research program has been under way examining the architecture and archeology of the castles built by the Teutonic Knights at Chelmno Land. (Nicolaus Copernicus University in Torun, Institute of Archaeology, Department of Archaeology of Architecture.)

The aim of the research program was to preserve the remains of both Grudziądz and Wąbrzeźno castles and to initiate a broader discussion about forms and phases of the construction of these

facilities. Previous sources of knowledge about these castles came exclusively from historical or iconographical sources. Earlier research programs included two other castles (Radzyń Chelminski and Papowo Biskupie). The research attempted to review arrangements for settlement, layout plans, building forms, etc. and what were the forms of settlements before the arrival of Teutonic Knights.

The aim of this project is to start interdisciplinary studies of the Teutonic castles at Chelmno Land combining history, architecture, art and material culture. An important goal will be to create a professional research program. Research already completed, has revealed new archaeological and architectural findings; this should lead to a new conservation program which must restore ancient monuments and secure exposed walls - those both visible on the surface and those that are under the earth's surface.

Keywords: archaeology, medieval architecture, defence architecture, Teutonic Knights, castles, conservation and preservation of monuments

Problematyka badawcza dotycząca architektury zamków krzyżackich na ziemi chełmińskiej od dawna cieszy się niesłabnącą popularnością. Dowodem na to są pojawiające się w ostatnim okresie publikacje, naukowe i popularnonaukowe, poświęcone ogólnie architekturze państwa krzyżackiego¹. W ograniczonym stopniu opracowania te oparte są na wynikach systematycznych badań archeologiczno-architektonicznych, które objęły do tej pory tylko niewielką grupę tych budowli. Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej są nie tylko architektonicznym, ale przede wszystkim historycznym i artystycznym fenomenem, który wyróżnia ten region spośród innych obszarów, które pomiędzy XIII a XVI wiekiem znajdowały się w strefie państwa krzyżackiego. Mimo ich niewątpliwych wartości kulturalnych, symbolicznych, artystycznych i historycznych do tej pory nie zrealizowano szerokiego, interdyscyplinarnego programu badawczego obejmującego szczegółowe studia nad architekturą, sztuką, warsztatem budowlanym i szerzej - kulturą materialną.

Od 2005 r. realizowany jest program badawczy, którego celem jest analiza architektoniczna i archeologiczna zamków funkcjonujących na terenie państwa krzyżackiego na ziemi chełmińskiej. Badania realizowane są przez Zakład Archeologii Architektury Instytutu Archeologii UMK w Toruniu. W przypadku dwóch obiektów (Grudziądz i Wąbrzeźno) ich głównym celem było odsłonięcie zachowanych relikwów zamku i określenie stanu ich zachowania. Oba zamki do dziś praktycznie się nie zachowały.

Badania mają zainicjować również szerszą dyskusję na temat formy i etapów budowy tych obiektów, które znane są niemal wyłącznie z przekazów historycznych bądź ikonograficznych. Badania na dwóch pozostałych zamkach (Radzyń Chełmiński i Papowo Biskupie) były z kolei próbą weryfikacji dotychczasowych ustaleń dotyczących osadnictwa przedkrzyżackiego (ich obecności lub braku) oraz planu założeń, formy zabudowy itp.

Papowo Biskupie

Zamek powstał na nieznacznym wyniesieniu przedzielonym szerokimi płytkimi jarami (il. 1)². Budowa zamku wysokiego prowadzona była, według różnych badaczy, pomiędzy 1280 a pierwszą połową XIV wieku³. Jeszcze na początku XV w. na zamku prowadzono prace budowlane⁴, z tego okresu pochodzą też pierwsze informacje na temat uszkodzeń murów zamku⁵. Zniszczeniu uległo skrzydło północne, a wiele pomieszczeń wymagało remontu⁶. Znaczne uszkodzenia zamku spowodowała wojna 1454 roku⁷. W XVI wieku zamek stracił całkowicie jakiegokolwiek znaczenie militarne. Rozpoczęła się jego powolna destrukcja⁸.

Materiał i technika budowy zamku papowskiego były już przedmiotem szczegółowych studiów przeprowadzonych przez I. Sławińskiego w końcu lat 50. XX w.⁹, jednak do 2005 r. na zamku nie prowadzono szerokopłaszczyznowych badań archeologicznych. Celem podjętych wówczas prac

¹ A.P. Bachtin, B.J. Kurakow, (red.), *Zamki i ukierlenia niemieckiego ordienia w siewiernej czastci wostocznoj prussii*, Kalininograd 2005; R. Boguwolski, L. Hyss, *Zamki krzyżackie powiatu grudziądzkiego*, Grudziądz 2004; A. Pabian, W. Rozynkowski, *Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej*, Toruń 1997; D. Polinski, *Gród czy zamek? Z badań nad najwcześniejszymi krzyżackimi obiektami obromymi w ziemi chełmińskiej*, „Archaeologia Historica Polona“ (AHP), t. 15/1, s. 181-196, Toruń 2003; tenże „Chełmińskie” warownie Zakonu na pograniczu krzyżacko-pruskim i krzyżacko-polskim, (w:) *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, t. II, (red.) K. Grażawski, Włocławek-Brodnica, s. 155-178, Brodnica 2007a; tenże, *Krzyżackie warownie drewniano-ziemne w świetle badań archeologicznych*, AHP, t.17, s. 241-257, Toruń 2007b.; T. Torbus, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen, Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte*, t. 11, München 1998; tenże, *Zamki krzyżackie*, Wrocław 2010.

² I. Sławiński, *Opis techniczny do inwentaryzacji zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim powiat chełmiński woj. Bydgoskie*, Zbiory Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (WKZ) w Toruniu – sygn. akt W/690. 1959, s. 1; M. Arszczyński, *Ruiny zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim pow. Chełmno*

wojew. bydgoskie. Dokumentacja historyczna do prac konserwatorskich opracowana do użytku Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie konserwacji Zabytków, maszynopis, Zbiory Archiwum WKZ w Toruniu, sygnatura akt W/687, 1958, s. 7.

³ T. Mroczko, M. Arszczyński, *Architektura gotycka*, tom 2, Warszawa 1995, s. 181 – tam bibliografia; M. Dorna, *Bracia zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228-1309. Studium prozopograficzne*, Poznań 2004, s. 260; J. Frycz, *Architektura zamków krzyżackich*, w: *Sztuka Pobrzeża Bałtyku. Materiały Sesji Historyków Sztuki, Gdańsk, listopad 1976*, Warszawa, 1978, s. 44-46; T. Torbus, *Konventsburgen...*, s. 127; M. Arszczyński, op.cit., s. 14; J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego, księga 11, rok 1411*, s. 201-202.

⁴ M. Arszczyński, op.cit., s. 14.

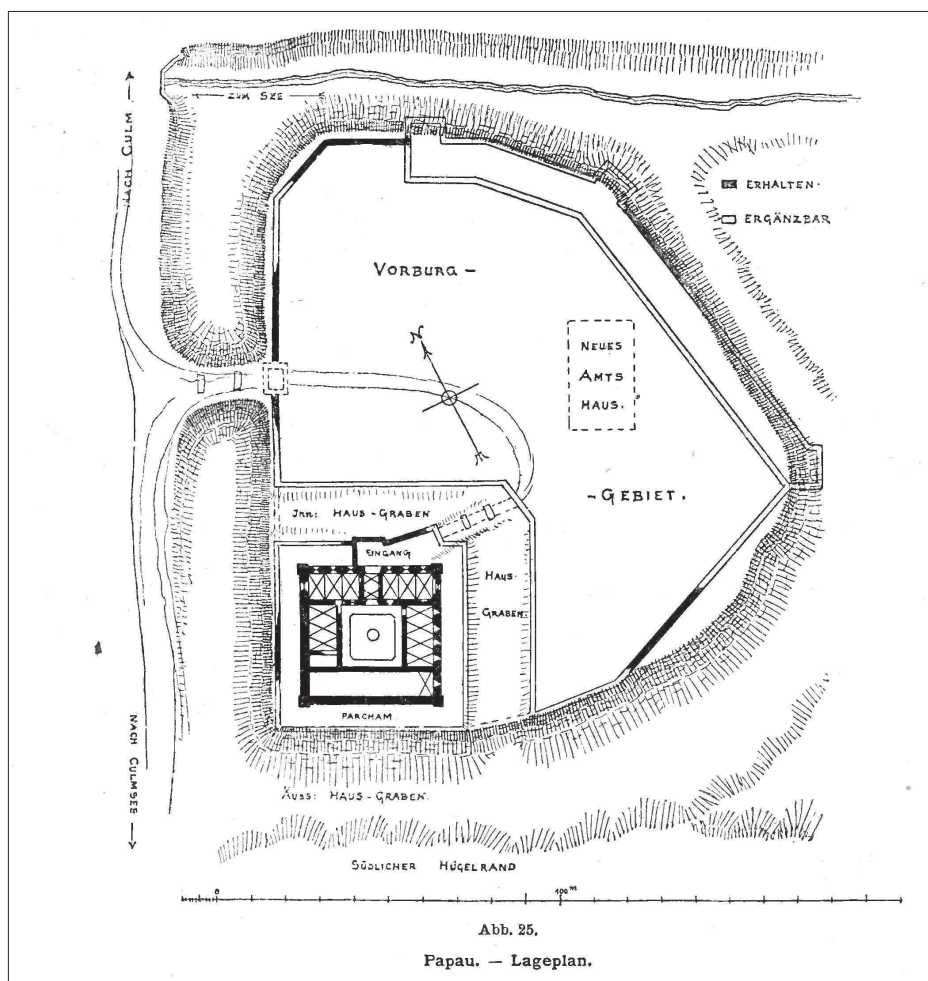
⁵ J. Długosz, op. cit.

⁶ M. Arszczyński op.cit., s. 15-16; W. Rozynkowski, *Średniowieczne dzieje Papowa Biskupiego*, Papowo Biskupie 1995, s. 19.

⁷ M. Haftka, *Zamki Krzyżackie w Polsce*, Malbork-Płock 1999, s. 224; W. Rozynkowski op.cit. s. 18-19.

⁸ M. Haftka, op.cit., s. 224; M. Arszczyński op.cit., s. 16, 21; W. Rozynkowski, *Zarys dziejów Gminy Papowo Biskupie*, Papowo Biskupie 1996, s. 9; T. Torbus, *Konventsburgen...*, s. 575.

⁹ I. Sławiński, op. cit., s. 4.

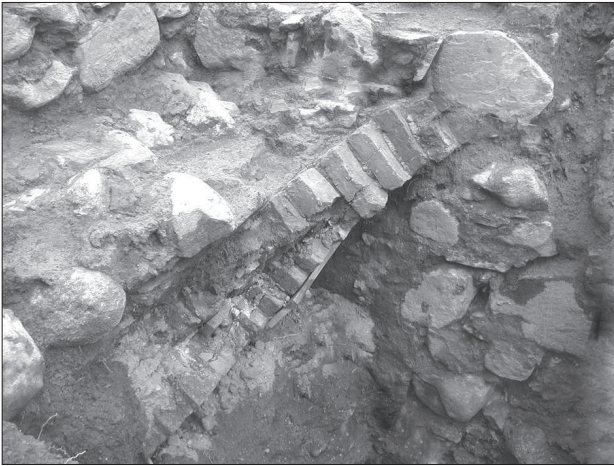

1. Papowo Biskupie. Plan zamku wg Steinbrechta: C. Steinbrecht, *Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1888
 1. Papowo Biskupie. The plan of the castle by Steinbrecht: C. Steinbrecht, *Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1888

archeologiczno-architektonicznych było przede wszystkim rozpoznanie charakteru nawarstwień na zamku i przedzamczu, synchronizacja chronologiczno-przestrzenna warstw z murami zamku i próba rekonstrukcji dziejów budowy w oparciu o pozyskany w trakcie badań materiał zabytkowy. Badania pozwoliły rozpoznać szczegóły konstrukcyjne ław fundamentowych trzech skrzydeł zamku. Ustalono poziom posadowienia stopy oraz określono relacje zachodzące pomiędzy murami a zarejestrowanym układem warstw kulturowych. Prowadzono również badania piwnic ciągnących się wzdłuż budynku północnego skrzydła zamku od strony dziedzińca oraz piwnic zachodniego i południowego skrzydła. Podczas badań archeologiczno-architektonicznych uzyskano również cenne informacje na temat warsztatu budowlanego i szczegółów wystroju budowy (il. 2).

Zachowane mury przedzamcza i obwodowe zamku charakteryzuje duża różnorodność (il. 3-4). Mury przedzamcza wzniesiono z granitowych kamieni łamanych i otczaków łączonych zaprawą wapienną. W ten sam sposób wzniesiono mury zamku wysokiego. W zachowanych do dziś obrzeżach, węgarach i koronie oraz w posadzkach kondygnacyjnych ganków obronnych wykorzystano cegły w układzie mieszanym (wysklepki, węgary okienne i wnęki przyściennie) lub wendyjskim (w licu elewacji). Do budowy sklepień i wypełnienia wysklepek użyto krótszych cegieł, tzw. „dziewiątek”. W piwnicach, na parterze i na pierwszym piętrze zachowały się w oporach resztki żagli sklepiennych lub łęków przyściennych po sklepieniach krzyżowych. W kaplicy i kapitularzu w skrzydle północnym były sklepienia krzyżowo-żebrowe¹⁰. Opory sklepień wsparto na de-

¹⁰ op.cit, s. 6.

2. Papowo Biskupie. Skrzydło południowe zamku. Widok piwnicy z pozostałością sklepienia, fot. M. Wiewióra
2. Papowo Biskupie. The southern wing of the castle. View of the cellar and vault relicts, photo: M. Wiewióra

koracyjnych konsolkach z wapienia (il. 5)¹¹. Z pewnością część pomieszczeń przekryta była stropami belkowymi, na co wskazują wsporniki dla osadzenia belek. Na parterze i w piwnicach występują charakterystyczne otwory szczelinowe wykonane z ciosów granitowych¹². Otwory okienne w zamkowej kaplicy i kapitularzu rozglifiono obustronnie i obramowano ceglami zwykłymi i klińcowymi oraz profilowanymi w krawędziach i w laskach węgarowych. Pozostałe otwory wykończono podobnie – od strony zewnętrznej były to pionowe szczeliny typu strzelnicowego oprawione w ciosy granitowe i przykryte kamieniem bądź ciosem (il. 6)¹³. Do dnia dzisiejszego zachowały się tylko cztery otwory drzwiowe. Są one jednak na tyle zniszczone, że czytelne pozostają jedynie pozostałości przyłg i wnęk. W podobnym stanie zachowały się otwory pierwszego piętra – do kaplicy i kapitularza. Niewiele wiadomo na temat zamkowego krużganku. Prawdopodobnie był dwu- lub trzykondygnacyjny, zaopatrzony w dach pulpityowy ze spadem w kierunku dziedzińca, nakryty dachówką ceramiczną¹⁴. Badania archeologiczne ujawniły wię-

cej szczegółów dotyczących dziedzińca zamkowego, kształtem zbliżonego do kwadratu. W czterech wykopach odsłonięto dobrze zachowany bruk wyściełający alejki krużganka oraz podmurówkę arkad (il. 7). Szczególnie bogaty wystrój wnętrza zamku w Papowie Biskupim miała sala kapitularza, znajdująca się prawdopodobnie w skrzydle północnym zamku, po jego stronie zachodniej, na pierwszym piętrze (il. 8)¹⁵. Pomieszczenie było pokryte trójprzęsłowym sklepieniem krzyżowo-żebrowym wspartym na kamiennych nasadach i słuźkach z konsolami¹⁶. Do dziś w kaplicy zachowało się 5, a w kapitularzu 8 słuźek. W wielu miejscach czytelne są fragmenty kształtek zastosowanych w celu złagodzenia narożników w otworach okiennych i wnękach¹⁷. W ścianie północnej kapitularza znajdowały się trzy ostrołukowe okna, w ścianie zachodniej - jedno¹⁸. Pewne elementy wykończenia kapitularza nawiązują do zastosowanych w Gniewie¹⁹. W 1405 roku przybył do Papowa Jorge Beschiden, słynny budowniczy sklepień, a w 1407 roku nieznanymi z imienia cieślami²⁰. Nie znamy zakresu wykonanych przez nich prac. Profil kształtek żebrowych wskazuje raczej na wcześniejszy okres budowy sklepień, tożsamy ze wzniesieniem zamku pod koniec XIII wieku. Podczas badań prowadzonych we wnętrzu kaplicy, obok cegieł z profilami dwuwklęsłowymi, pozyskano osiem kształtek żebrowych o profilach gruszkowych stosowanych od końca XIII wieku, a powszechnych w wieku XIV²¹. Na każdej z odkrytych kształtek zachowały się znaki kamieniarskie – montażowe. Podobne znaki montażowe znajdują się na ceramicznych elementach zamku malborskiego²².

Materiały budowlane uzyskane podczas badań archeologicznych datowane są w szerokich ramach od XIV po wiek XIX (il. 9). Znaczna ich część pochodzi z warstw zasypowych powstałych podczas rozbioru murów zamku²³. Poza murami zamku, w pobliżu ściany wschodniej, znaleziono dwa fragmenty kamiennych ościeży otworu wejściowego(?), wyko-

¹¹ op.cit., s. 6-7.

¹² op.cit., s. 7.

¹³ op.cit., s. 7.

¹⁴ op.cit., s. 8; 10.

¹⁵ C. Steinbrecht, *Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1888, s. 22, 24.

¹⁶ M. Haftka, op.cit., s. 222.

¹⁷ I. Sławiński, op.cit., s. 6.

¹⁸ M. Arszyński, op.cit., s. 12.

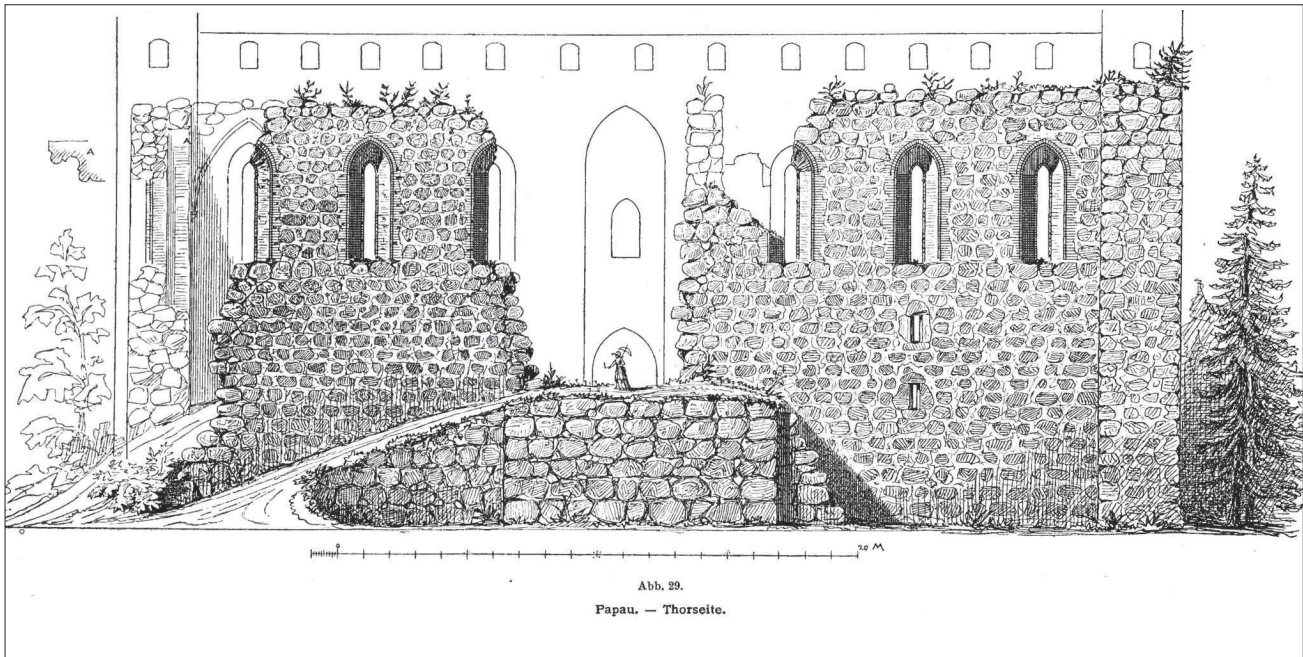
¹⁹ T. Torbus, *Konventsburgen...*, s. 127.

²⁰ M. Arszyński op.cit., s. 14.

²¹ M. Małachowicz, *Ceramika budowlana średniowiecznego Wrocławia*, w: *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII-XIV wieku*, red. C. Busko, Wrocław 2005, s. 117; B. Bielec, *Ceramika budowlana z zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim*, maszynopis w Zakładzie Archeologii Architektury Instytutu Archeologii UMK (ZAA IA UMK) w Toruniu, 2007, s. 1-21.

²² M. Arszyński, *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w koncu XIV i pierwszej połowie XV wieku*, *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*, t. IX, 1970, s. 44, ryc. 8 i 9.

²³ B. Bielec, op.cit. s. 1-2.

3. Papowo Biskupie. Widok elewacji skrzydła północnego zamku wg Steinbrechta: C. Steinbrecht, *Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1888

3. Papowo Biskupie. View of the facade of the north wing of the castle by Steinbrecht: C. Steinbrecht, *Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1888

nanych z drobnoziarnistego piaskowca, w przekroju przypominające trójliść, złożony z trzech stykających się wałków. Znalaziono również kilka płytek posadzkowych, z czego tylko trzy zachowały się niemal w całości. Informacje dotyczące techniki fundamentowania murów zamku uzyskano w czterech wykopach. Dzięki temu możliwe było odtworzenie elementów charakterystycznych dla warsztatu budowlanego zaangażowanego w budowę I fazy zamku konwentualnego w Papowie Biskupim. We wszystkich wykopach odznaczono stopę fundamentów. Ława fundamentowa północnej kurtyny była solidną konstrukcją wzniesioną w wykopie szerokoprzestrzennym. Duże głązy narzutowe, częściowo obrabiane, układane poziomo i uzupełniane mniejszymi kamieniami umieszczanymi w szczelinach wiązane były zaprawą wapienną. W wykopie założonym przy licu południowym muru budynku skrzydła południowego odsłonięto lico ławy fundamentowej z dużych głązów, mniejszych kamieni narzutowych i drobnych kamieni. Na głębokości 1.2 m od powierzchni gruntu wymurowano drugą odsadzkę. Do tej wysokości mur spajany był zaprawą wapienną. Od poziomu drugiej odsadzki do stopy ławy fundamentu kamienie spajano gliną. Solidną ławę fundamentu północnej ściany skrzydła południowego odsłonięto w kolejnej odkrywce. Ponieważ budynek skrzydła południowego był podpiwniczony,

ściany oparto na masywnym fundamencie zagłębionym pod powierzchnią ziemi, do głębokości ponad 4 m poniżej poziomu dziedzińca (il. 10). Badania archeologiczne wykazały bezspornie, że podpiwniczenia znajdowały się również w południowym skrzydle zamku (il. 11). W warstwie zasypiskowo-rozbiórkowej wnętrza tej piwnicy odsłonięto relikty częściowo rozebranego muru ściany działowej wyznaczającej dwa sklepione, nierównej wielkości pomieszczenia. W trzech odkrywkach odsłonięto pozostałości narożnika skrzydeł południowego (tzw. domu komtura) i zachodniego. W południowo-wschodnim narożniku budynków skrzydła zachodniego i południowego odsłonięto także relikty murów oraz pozostałości kamiennych ościeży wejścia(?) do budynku skrzydła południowego (il. 12). W wykopie eksplorowanym przy licu wschodnim wschodniego muru obwodowego, w pobliżu narożnika południowo-wschodniego, odsłonięto natomiast fragment piwnicy z zachowanym na ścianie podparciem sklepienia krzyżowego. Podczas badań skrzydła północnego odsłonięta została prowadząca do piwnicy klatka schodowa (il. 13-14).

Radzyń Chełmiński

Radzyń Chełmiński leży w północno-wschodniej części Ziemi Chełmińskiej. Zamek położony jest

4. Papowo Biskupie. Widok elewacji skrzydła wschodniego zamku, fot. M. Wiewióra

4. Papowo Biskupie. Elevation view of the east wing of the castle, photo: M. Wiewióra

7. Papowo Biskupie. Dziedziniec zamku. Widok bruku i podmurówki oparcia arkad krużganka, fot. M. Wiewióra

7. Papowo Biskupie. The courtyard of the castle. View of the pavement and foundations of the support of the cloister arcade, photo: M. Wiewióra

5. Papowo Biskupie. Skrzydło północne zamku. Kapitularz. Widok konsoli sklepiennej, fot. M. Wiewióra

5. Papowo Biskupie. The northern wing of the castle. Chapter-house. View of the console vaults, photo: M. Wiewióra

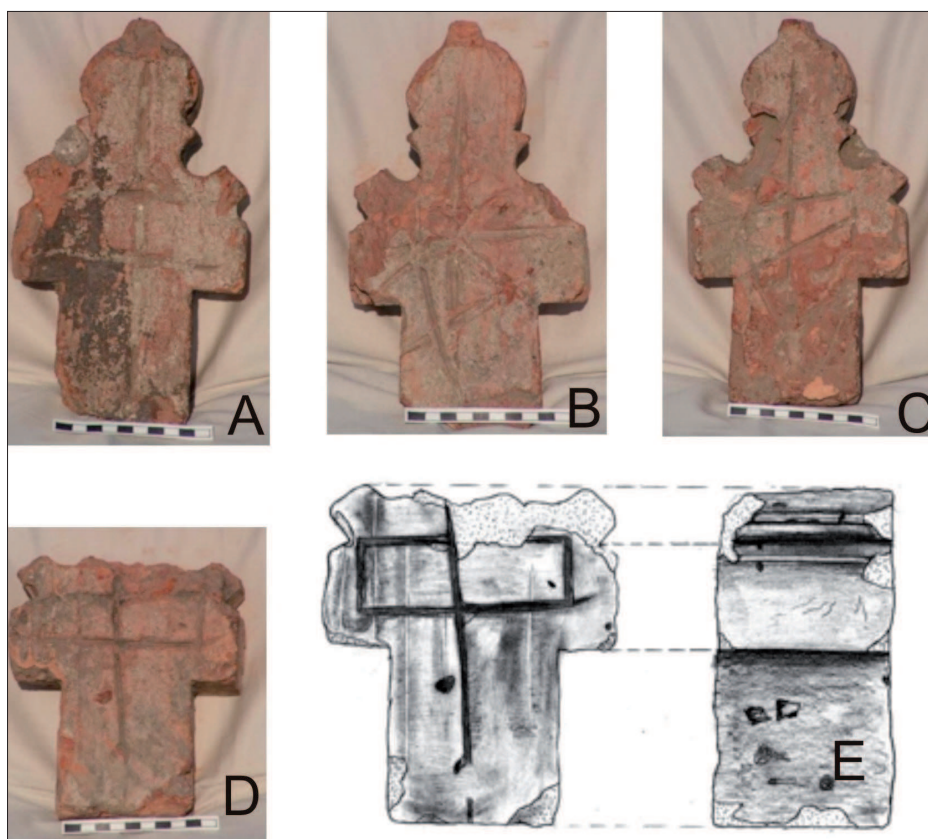
8. Papowo Biskupie. Skrzydło północne zamku. Kapitularz. Widok okna w ścianie zachodniej, fot. M. Wiewióra

8. Papowo Biskupie. The northern wing of the castle. Chapter-house. View of the window in the west wall, photo: M. Wiewióra

6. Papowo Biskupie. Widok ściany skrzydła wschodniego od strony dziedzińca, fot. R. Gazda

6. Papowo Biskupie. View of the east wing wall of the courtyard, photo: R. Gazda

9. Papowo Biskupie. Kształtki ceglane odkryte podczas badań w pomieszczeniu kapitułarza, fot. B. Bielec; ryc. A. Momot
 9. Papowo Biskupie. Profiled bricks discovered during research in the Chapter room, photo: B. Bielec, Fig. A. Momot

10. Papowo Biskupie. Skrzydło południowe zamku. Lico ściany fundamentu, fot. M. Wiewióra
 10. Papowo Biskupie. The southern wing of the castle. The outer face of the foundation wall, photo: M. Wiewióra

11. Papowo Biskupie. Skrzydło południowe zamku. Widok fragmenty piwnicy i reliktyw sklepienia, fot. M. Wiewióra
 11. Papowo Biskupie. The southern wing of the castle. View of the cellar and vault relicts, photo: M. Wiewióra

12. Papowo Biskupie. Skrzydło południowe zamku. Fragment bruku alejki krużganku i pozostałości wejścia do budynku (?), fot. M. Wiewióra

12. Papowo Biskupie. The southern wing of the castle. Fragment of the cloister and the remains of the entrance to the building (?), photo: M. Wiewióra

13. Papowo Biskupie. Skrzydło północne - od strony dziedzińca. Widok korony murów klatki schodowej prowadzącej do piwnicy, fot. M. Wiewióra

13. Papowo Biskupie. The northern wing. View from the courtyard of the cellar staircase wall, photo: M. Wiewióra

14. Papowo Biskupie. Skrzydło północne - od strony dziedzińca. Widok odsłoniętej klatki schodowej prowadzącej do piwnicy, fot. M. Wiewióra

14. Papowo Biskupie. The northern wing. View from the courtyard of the exposed staircase leading into the cellar, photo: M. Wiewióra

na niewysokim morenowym wyniesieniu²⁴ (il. 15). Od wschodu sąsiadował z Jeziorem Zamkowym,

dziś zarośniętym. Po jego południowo-wschodniej stronie już w VII wieku powstała osada grodowa. W początkach XIII wieku był to jeden z najważniejszych ośrodków administracji księcia Kondrada. W 1218 roku dobra radzyńskie przejął biskup Chryścian, a od 1231 roku przeszły one pod panowanie Krzyżaków²⁵. Pierwsza wzmianka o komturze radzyńskim pochodzi z 1251 roku²⁶. Nie znana jest dziś data rozpoczęcia budowy zamku konwentualnego, którą umieszcza się pomiędzy 1270 a 1330 rokiem²⁷. Ze źródeł historycznych wiadomo, że w 1285 roku istniała już główna kaplica zamkowa. Budowę zamku ukończono prawdopodobnie przed 1329 rokiem²⁸. Zamek był kilkakrotnie niszczony podczas wojny polsko-krzyżackiej w XV wieku²⁹, ponownie w trakcie konfliktu polsko-szwedzkiego³⁰. Pierwsze poważne prace zabezpieczające w latach 1886-1890 prowadził Conrad Steinbrecht. Po drugiej wojnie światowej przeprowadzono kwerendę historyczną, inwentaryzację architektoniczną w latach 1956-1984 oraz 1988-1989, w latach 1961-1968 częściowo odgruzowano piwnice oraz pro-

²⁴ M. Arszyński, *Z badań nad zamkiem pokrzyżackim w Radzyńcu*, „Rocznik Grudziądzki”, t II. Grudziądz 1961, s. 43

²⁵ op.cit., s. 50.

²⁶ T. Torbus, *Konventsburgen...*, s. 595.

²⁷ T. Torbus, *Konventsburgen...*, s. 601-602. Według prof. Arszyńskiego w historii zamku radzyńskiego można wyróżnić trzy fazy budowy: 1 – około 1234 roku na terenie przedzamcza południowego powstaje castrum; 2 - około 1251 roku powstaje

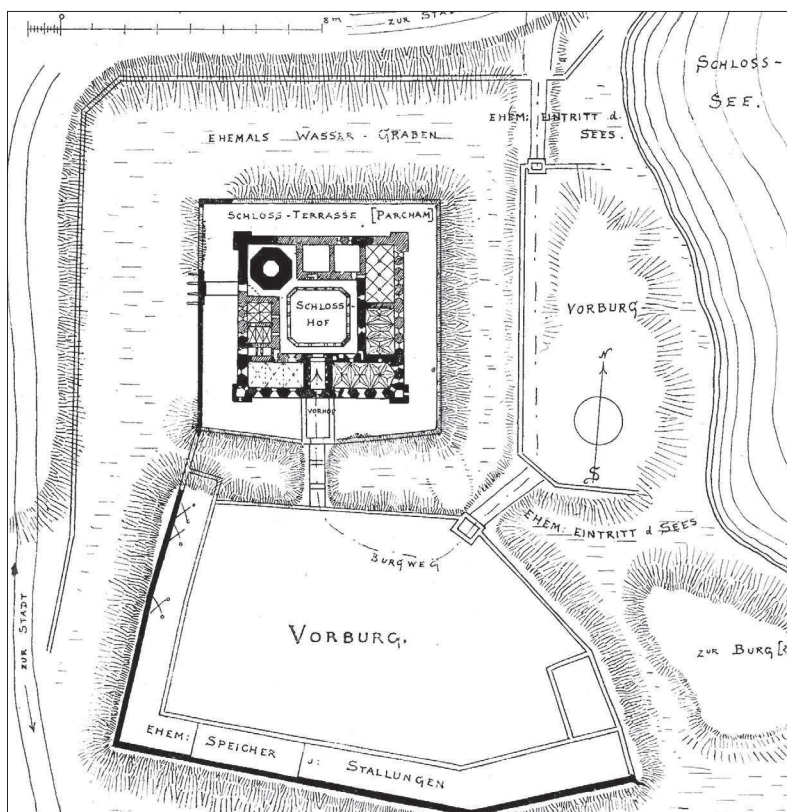
pierwszy zamek związany z powołaniem komturii, na terenie przedzamcza południowego; 3 – po 1270 roku rozpoczyna się budowa zamku konwentualnego – M. Arszyński, *Z badań...*, s. 59-60; T. Mroczo, M. Arszyński, *Technika i organizacja...*, s. 198-199.

²⁸ M. Arszyński, *Z badań...*, s. 59-69; T. Torbus, *Konventsburgen...*, s. 601.

²⁹ M. Arszyński, *Z badań...*, s. 74.

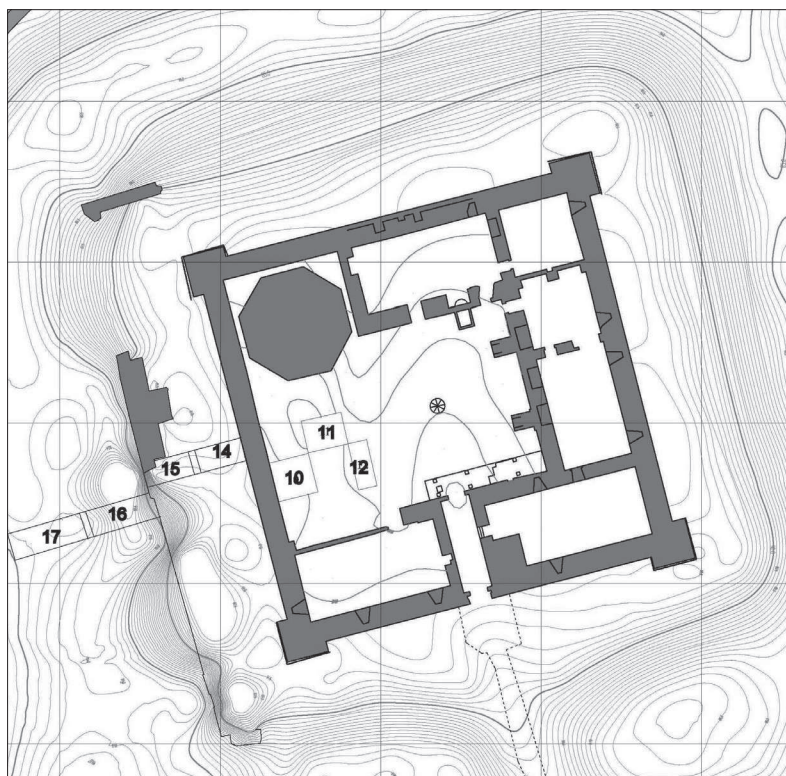
³⁰ M. Arszyński, *Z badań...*, s. 75.

15. Radzyń Chełmiński. Plan zamku z przedzamczem wg Steinbrechta: C. Steinbrecht, *Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1888

15. Radzyń Chełmiński. Plan of the outer castle by Steinbrecht: C. Steinbrecht, *Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1888

16. Radzyń Chełmiński. Plan zamku górnego z lokalizacją wykopów badanych w latach 2008-2009, wg M. Wiewióra, *Badania archeologiczno-architektoniczne na zamku głównym w Radzynie Chełmińskim*, maszynopis w ZAA IA UMK w Toruniu, 2009

16. Radzyń Chełmiński. The plan of the upper castle with the location of the trenches explored in 2008-2009, by M. Wiewióra, *Badania archeologiczno-architektoniczne na zamku głównym w Radzynie Chełmińskim*, typescript in ZAA IA UMK in Toruń, 2009

17. Radzyń Chełmiński. Skrzydło zachodnie zamku. Widok piwnicy odsłoniętej w wykopie 10, fot. M. Wiewióra

17. Radzyń Chełmiński. West wing of the castle. View of the cellar exposed in the trench no. 10, photo: M. Wiewióra

18. Radzyń Chełmiński. Skrzydło zachodnie zamku. Widok lica fundamentu muru zachodniego skrzydła zachodniego zamku, fot. M. Wiewióra

18. Radzyń Chełmiński. West wing of the castle. View of the western face of the foundation wall in the castle west wing, photo: M. Wiewióra

wadzono prace zabezpieczające obiekt³¹. Pierwsze planowe badania archeologiczne podjęto w 1957 roku³², a kolejne prowadzono w latach 1963-1964³³. Celem badań realizowanych w latach 2007-2009 była z jednej strony weryfikacja planu sporządzonego w XIX wieku przez Steinbrechta, z drugiej - rozpoznanie szczegółów budowlanych zachodniej

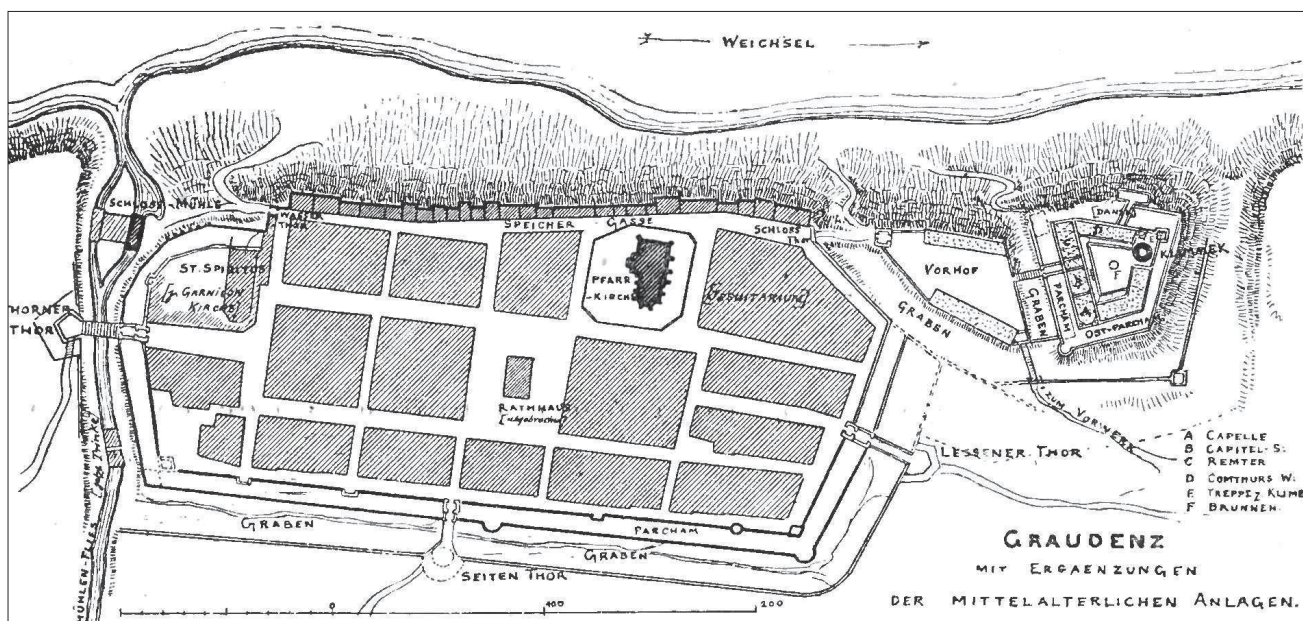
kurtyny zamku oraz techniki budowy i poziomu posadowienia ławy fundamentu (il. 16). W wykopach eksplorowanych przy wschodnim licu zachodniego muru obwodowego zamku odkryto pozostałości po budynkach gospodarczych. Z warstwy zalegającej nad posadzką i brukiem pozyskano fragmenty naczyń ceramicznych oraz fragmenty glazurowanych

³¹ I. Sławinski 1957, *Zamek krzyżacki w Radzynie. Inwentaryzacja*, mps PKZ Toruń, w archiwum WUOZ w Toruniu; 1962, *Inwentaryzacja odkrywek architektonicznych*, mps PKZ Toruń, w archiwum WUOZ w Toruniu; 1964, *Inwentaryzacja klatki schodowej zamku w Radzynie Chełmińskim*, mps PKZ Toruń, w archiwum WUOZ w Toruniu; 1965, *Inwentaryzacja odkrywek architektonicznych*, mps PKZ Toruń, w archiwum WUOZ w Toruniu; 1967, *Inwentaryzacja: architektura, zamek w Radzynie*, mps PKZ Toruń, w archiwum WUOZ w Toruniu; I. Sławinski, M. Czaplńska, P. Majewski 1984, *Inwentaryzacja budowlano-konserwatorska odkrywek archeologicznych z rozwarstwieniem. Mury obronne przedzamcza, przedmurze z gdaniskiem*, mps PKZ Toruń, w archiwum WUOZ w Toruniu. W 2007 roku, zainicjowano prace archeologiczno-architektoniczne realizowane przez Instytut Antropologii i Archeologii Akademii Humanistycznej

im. Aleksandra Gieysztorą pod kierunkiem mgr D. Gazdy oraz przez Zakład Archeologii Architektury UMK w Toruniu na terenie zamku głównego. Badania prowadzono w obrębie zachodniego skrzydła zamku w którym znajdowały się pomieszczenia mieszkalne komtura - Pabian, Rozynkowski 1997, s. 90-91; M. Wiewióra, *Badania archeologiczno-architektoniczne na zamku głównym w Radzynie Chełmińskim*, maszynopis w ZAA IA UMK w Toruniu, 2009, s. 1-22.

³² G. Mikołajczyk, *Wyniki prac archeologicznych na zamku w Radzynie Chełmińskim w 1957 roku*, „Ochrona Zabytków”, 1960, nr 1-4, s. 89-98.

³³ B. Janikowski, *Dziennik wykopalisk*, rękopis w archiwum WUOZ w Toruniu 1963a; tenże, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na przedzamczu krzyżackim w Radzynie Chełmińskim*, maszynopis w WKZ w Toruniu, 1963b.

19. Grudziądz. Plan murów zamku i murów miejskich wg Steinbrechta: C. Steinbrecht, *Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1888

19. Grudziądz. The plan of the walls of the castle and town walls by Steinbrecht: C. Steinbrecht, *Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1888

kafli płytowych, datowane na XVII-XVIII w. Odślonięto również oryginalne lico zachodniej ściany piwnicy skrzydła zachodniego zamku. Przy ścianie piwnicy odsłonięto regularne skupisko cegieł palcówek o wymiarach 30-32 x 15-15 x 9-10 cm, zgromadzonych na powierzchni o wymiarach 2 x 2,5 m. Zarejestrowany układ warstw i ceglana posadzka sugerują, że ostateczna likwidacja piwnicy nie nastąpiła zaraz po rozbiórce sklepiń. Dokumentują to warstwy gruzu, gliny i spalenizny, które odkładały się w trakcie kolejnych prac remontowo-budowlanych (il. 17). Badania parchamu - terenu położonego pomiędzy zachodnim murem obwodowym i murem gdańska oraz fosy zamkowej pozwoliły rozpoznać techniki fundamentowania murów zachodniej części zamku (il. 18)³⁴. Wyniki uzyskane podczas badań potwierdziły informacje zawarte w źródłach historycznych. Dowodzą one, że już w XV wieku zachodnie skrzydło zamku było ruiną³⁵. Prace modernizacyjne kontynuowane były przez cały XVI wiek. Piwnica odsłonięta pod datowaną na XVII stulecie posadzką, przekryta sklepieniem krzyżo-

wym, została zlikwidowana prawdopodobnie już w XVI wieku.

Grudziądz

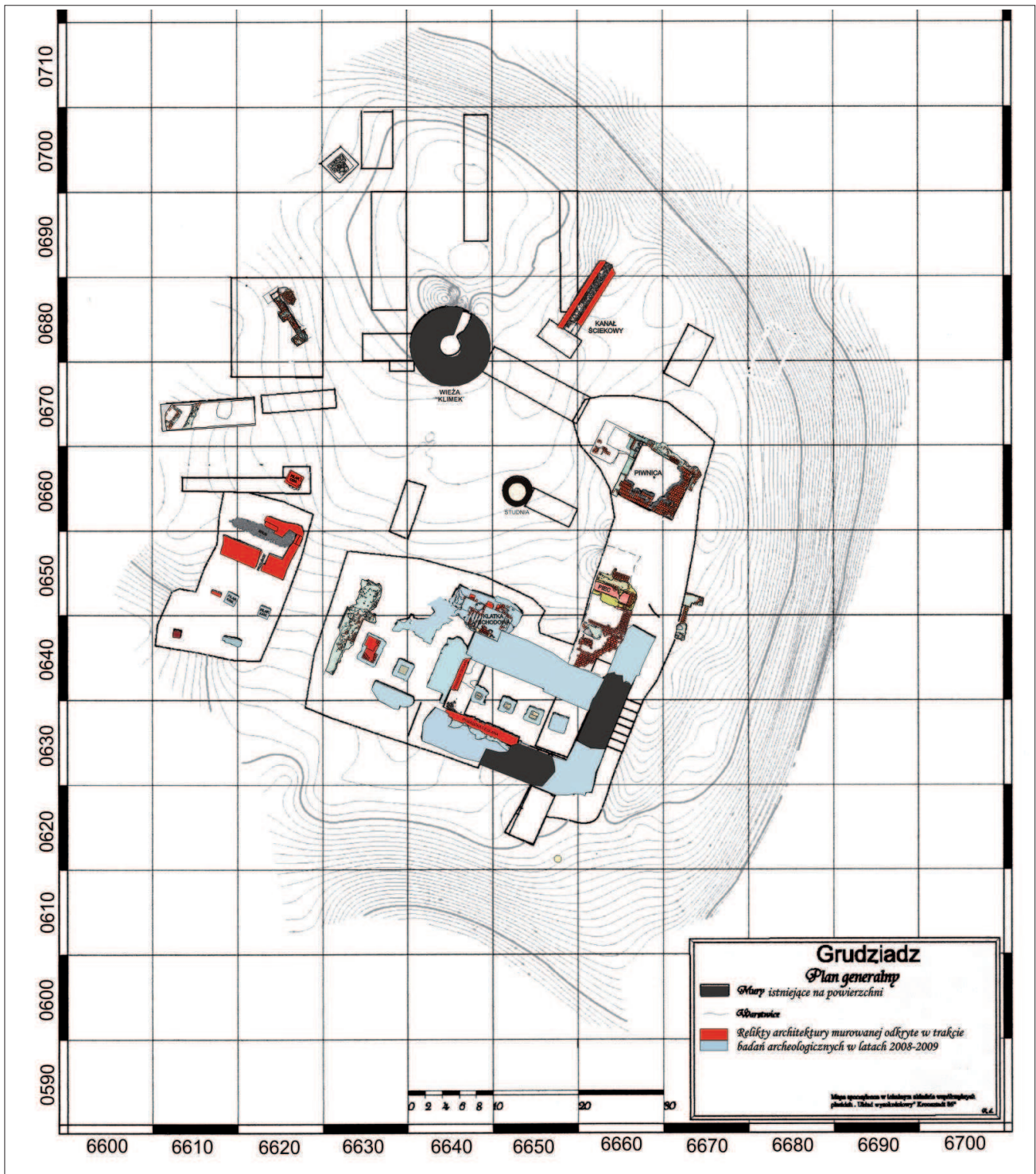
Zamek grudziądzki (il. 19) jest, obok zamku w Wąbrzeźnie, jedynym z obiektów, badanych w ostatnim okresie przez Zakład Archeologii Architektury Instytutu Archeologii UMK w Toruniu, które nie zachowały się do naszych czasów. Badania archeologiczne pozostałości zamku prowadzono w 2008 i w 2009 roku (il. 20). Najważniejszym problemem była próba odpowiedzi na pytania związane z architekturą zamku i kolejnymi etapami jego powstawania. Wiedza na temat wyglądu zamku do 2009 r. pochodziła niemal wyłącznie z opisów lustracyjnych, inwentarzy z XV-XVIII w., nielicznych przedstawień ikonograficznych oraz z zachowanych opisów z XIX i 1 poł. XX w.³⁶. Z zebranych w ten sposób informacji wynikało, że zespół zamkowy składał się z zamku właściwego, gdzie mieścił się dom konwentu, zajmującego najwyżej położoną

³⁴ Interesujące wyniki przyniosły badania wykopu (nr 15) który przylegał do lica muru gdańska. Wykop założono w celu weryfikacji informacji zawartych w dokumentacji wyników badań architektonicznych prowadzonych w latach 80-tych, kiedy w pobliżu gdańska odsłonięto bliżej nieokreśloną budowlę z wyłotem otworu pieca(?). W północnej części odkrywki odsłonięto fragment ceglanej korony muru ciągnącego się ze wschodu na

zachód. Jednak dopiero dalsze badania pozwolą ostatecznie wyjaśnić tę kwestię.

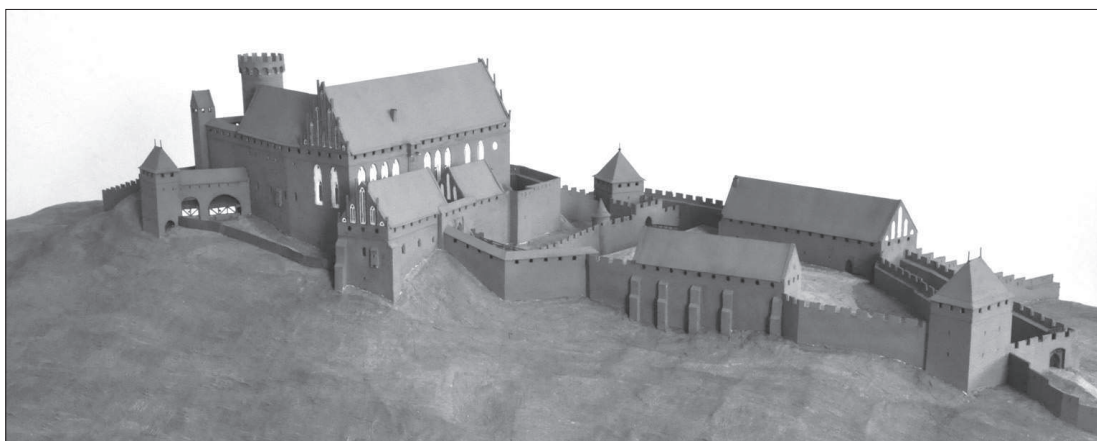
³⁵ M. Haftka op.cit., s 270; M. Arszyński op.cit., s. 74.

³⁶ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzener Kreißes*, Bd. I; II, [Bd 1] *Die allmähliche Gestaltung der Grundverhältnisse und Besitzrechte, die Entstehung, Bevölkerung, Verwaltung und Zusammenghörigkeit der Kreis Ortschaften, die Entwicklung des städ-*

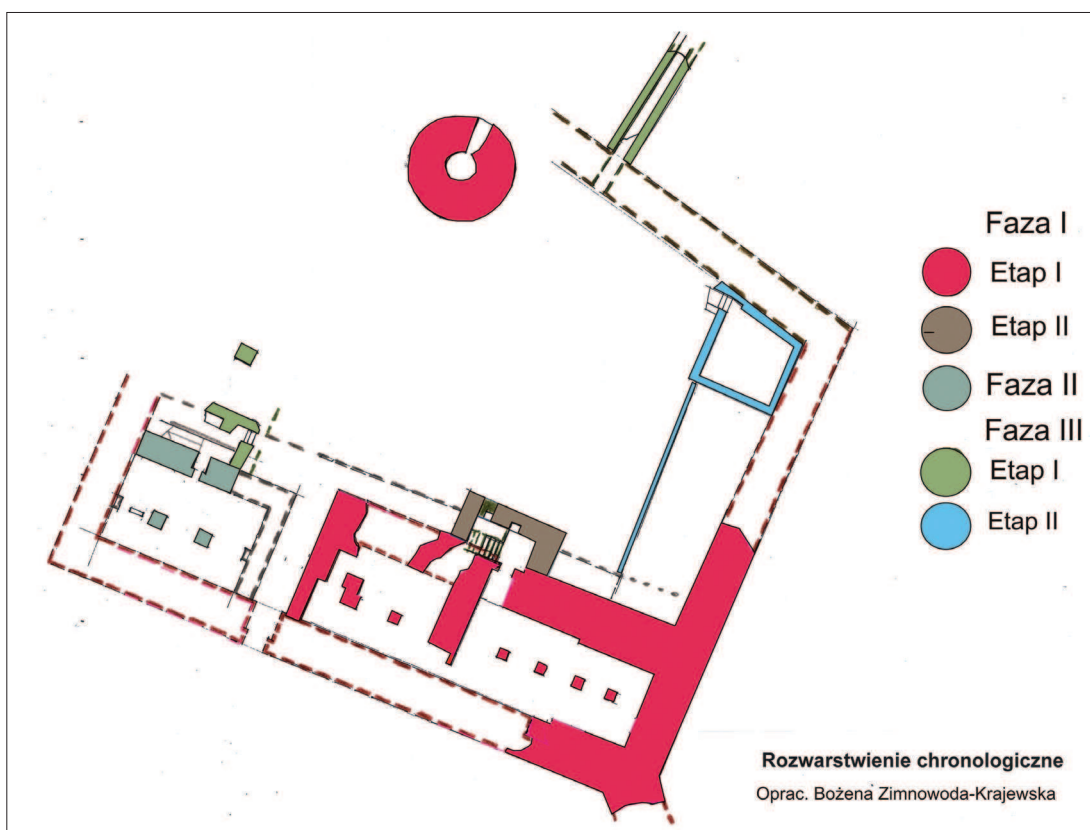
20. Grudziadz. Lokalizacja wykopów i odsłoniętych relikwów zamku, wg M. Wiewióra, *Próba rekonstrukcji etapów budowy i układu przestrzennego zamku w Grudziadzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, w: *Zamek w Grudziadzu*, Toruń 2012

20. Grudziadz. Location of the trenches and uncovered relics of the castle in 2009, by M. Wiewióra, *Próba rekonstrukcji etapów budowy i układu przestrzennego zamku w Grudziadzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, in: *Zamek w Grudziadzu*, Toruń 2012

21. Grudziądz. Rekonstrukcja zamku z XV wieku, wg B. Wasik, *Zabudowa zamku górnego i przedzamczy na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych z XVI-XVIII wieku oraz w okresie średniowiecznym*, w: *Zamek w Grudziądz*, Toruń 2012

21. Grudziądz. The reconstruction of the castle from the XV century, by B. Wasik, *Zabudowa zamku górnego i przedzamczy na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych z XVI-XVIII wieku oraz w okresie średniowiecznym*, in: *Zamek w Grudziądz*, Toruń 2012

22. Grudziądz. Rozwarstwienie architektoniczne odsłoniętych relikwów murów zamku górnego, wg B. Zimnowoda-Krajewska, *Analiza źródeł architektonicznych*, w: *Zamek w Grudziądz*, Toruń 2012

22. Grudziądz. Stratification of exposed architectural relics of the upper castle walls, according B. Zimnowoda-Krajewska, *Analiza źródeł architektonicznych*, in: *Zamek w Grudziądz*, Toruń 2012

część wzgórza oraz z przedzamcza, obejmującego teren położony na południe od zamku (il. 21)³⁷. Najważniejsze pomieszczenia konwentu znajdowały się w skrzydle południowym, podzielonym przejazdem bramnym na dwie nierówne części. W skrzydle tym znajdowały się m.in. cele więzienne, pomieszczenia składowe i gospodarcze, kapitułarz i refektarz. Wschodnią część zajmowała kaplica zamkowa pw. Najświętszej Marii Panny, której budowę zakończono w 1299 r. Nad głównym piętrzem znajdowały się spichrze oraz ganek obronny, biegnący wzdłuż ściany południowej³⁸. Wszyscy badacze zajmujący się początkami zamku grudziądzkiego moment rozpoczęcia budowy jego murowanej fazy wiązali z datą powstania komturstwa grudziądzkiego³⁹. W opisie wizytacji zamku z 1667 roku i lustracji z 1739 roku wspomina się o kaplicy zamkowej wzniesionej około 1290 lub 1299 roku⁴⁰. Przypuszczano, że najstarsza, murowana zabudowa w jakiejś formie istniała już około roku 1267, kiedy w Grudziądzu przebywał mistrz krajowy⁴¹. Kolejne wzmianki na temat zamku pochodzą z 1288 i 1291 roku⁴². Warownia była już

w pełni ukończoną budowlą w latach 30. XIV wieku, skoro w 1330 roku stała się kwaterą główną dowództwa wojsk krzyżackich podczas wojny z Władysławem Łokietkiem⁴³. We wszystkich dotychczasowych analizach zwracano uwagę na nieregularny kształt zamku. Jego trapezowata forma mieściła się pomiędzy warowniami nieregularnymi (Pokrzywno, Bierzgowo, Toruń), nawiązującymi formalnie do „feudalnych siedzib wschodniemieckich”, a młodszymi obiektami, będącymi końcowym etapem rozwoju tzw. regularnego zamku konwentualnego (czworobocznego - za najstarsze regularne warownie uważano Brandenburg z 1272 i Malbork z ok. 1274)⁴⁴.

Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 2008 i 2009 w wielu miejscach zgodne są z wcześniejszymi ustaleniami dotyczącymi rekonstrukcji układu przestrzennego zamku. Było to nieregularne, trapezowate założenie, w którym głównym elementem i dominantą było masywne skrzydło południowe z bramą wjazdową prowadząca na dziedzińiec. Pod względem układu przestrzennego zamek przypomina warownię w Toruniu czy Bałdze⁴⁵. Ba-

tischen und ländlichen Kommunalwesens, der Adelsrechte, des Steuer-, Militär-, Kirchen- und Schulwesens und der Justizverfassung. Bd 2: Die Zeit- und Kulturgeschichte. Aus vorhandenen Urkunden und archivalischen Nachrichten dargestellt von Graudenz 1868-1872, Graudenz 1868-1884; J. Heise, Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen – Kreis Graudenz, H. 9, w: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen, H. IX, Danzig 1894; B. Schmid, Zur Baugeschichte der Ordens- und Bischofsschlösser in Preußen, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 69, s. 55-68, Graudenz 1929; tenże, Gebietiger-Gemächer in den Ordenshäusern, Mitteilungen für die Geschichte von Ost- und Westpreußen, 17 (1943), nr 3, s. 40-43, Königsberg 1943; C. Steinbrecht, Baukunst der Deutschen Ritterorden in Preussen, Bd. II: Preussen zur Zeit der Landmeister 1230-1309, Berlin 1888; oraz lustracje np. Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961; Lustracja województw Prus Królewskich 1624 z fragmentami lustracji 1615, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1967; Lustracja województw Prus Królewskich 1624 z fragmentami lustracji 1615, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1967.

³⁷ H. Jacobi, *Die Ausgrabungsergebnisse der Deutschordensburgen Graudenz und Roggenhausen. Ein Beitrag zur baugeschichtlichen Entwicklung der Ordensburgen, bearb. und mit e. Nachwort versehen von Udo Arnold, Braubach 1996; R. Boguwolski, Zamek konwentualny w Grudziądzu, „Kalendarz Grudziądzki”, Grudziądz 2008; R. Boguwolski, L. Hyss, Zamki krzyżackie powiatu grudziądzkiego, Grudziądz 2004; X. Froelich, *Geschichte des Graudenzener Kreißes*, t. I-II, Graudenz 1868; tenże, *Góra Zamkowa w Grudziądzu*, tłum. J. Hinz, P. Grochowski, Grudziądz 2002; L. Kajzer, J. Salm, S. Kołodziej-ski, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001; A. Pawłowski, *Grudziądz – Zamek. Relikty wieży Klimek. Dokumentacja z badań archeologiczno-architektonicznych relikwów wieży Klimek w 2007 r.*, Karpiny 2007; A. Pabian, W. Rozyński, *Zamki**

krzyżackie na ziemi chełmińskiej, Toruń 1997; W. Sierdzan, *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: Prusy Królewskie i Warmia, z. 4: Grudziądz, Toruń (opr. historyczne) 1997; M. Szajerka, *Romańska? wieża*, „Spotkania z zabytkami”, 2000, nr 11, s. 26-27; K. Szymański, *Dzieje zamku grudziądzkiego*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 1, 1960, s. 73-104; K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza w roku 1291. Studium historyczno – archiwalne*, Toruń 1991.

³⁸ K. Szymański op.cit., s. 97-104.

³⁹ por. T. Torbus, *Konventsburgen...*, s. 80-82.

⁴⁰ H. Jacobi op.cit., s. 70; S. Józwiak, J. Trupinda, *Zamek komturki w Grudziądzu w średniowieczu na podstawie źródeł pisanych. Chronologia powstania i układ przestrzenny*, w: *Zamek w Grudziądzu*, Toruń 2012.

⁴¹ np. B. Schmid, *Zur Baugeschichte der Ordens- und Bischofsschlösser in Preußen. Graudenz*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, 69, 1929, s. 55-68, s. 64; K. Szymański, op.cit., s. 77.

⁴² K. Szymański, op.cit., s. 77.

⁴³ op.cit., s. 78.

⁴⁴ B. Schmid, op.cit., s. 66-67; T. Torbus, *Die Konventsburgen...*, s. 82-84; M. Kutzner, *Propaganda władzy w sztuce Zakonu Niemieckiego w Prusach* (w:) *Sztuka w kręgu Zakonu Krzyżackiego w Prusach i Inflantach, Studia Borussico-Baltica Toruniensia Historiae Artium*, 2, 1995, Toruń, s. 17-66; ostatnio K. Pospieszny, *Castrum Thorun po 1300 roku a „klasyczny” model zamku komturki w Prusach*, (w:) *Sztuka w kręgu władzy, Materiały LVII ogólnopolskiej sesji naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, poświęconej pamięci profesora Szczęsnego Dettloffa (1878-1961) w 130 rocznicę urodzin*, Toruń, 13-15 listopada 2008, Toruń 2009, s. 75-90.

⁴⁵ Z. Nawrocki, *Zamek krzyżacki w Toruniu. Dzieje budowy, upadek, ponowne zagospodarowanie*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu”, T. XIII/XIV., 2005, s. 7-72.

dania archeologiczne odsłoniły podziały wewnętrzne i relikty sklepień. Zachodni mur obwodowy czytelnym jest tylko w postaci negatywu. Odkryto niewielki fragment zabudowy zachodniego parczamu. Nie udało się natomiast zlokalizować fragmentów bądź negatywów kurtyny północnej. Jedynym, dobrze zachowanym elementem tej części zamku jest kanał ściekowy oraz fragment narożnika północno-wschodniego - tzw. trapezowata piwnica. Na podstawie rozwarstwienia architektonicznego murów i wyników badań archeologicznych wydzielono sześć głównych okresów w historii zamku grudziądzkiego (il. 22)⁴⁶. Datowanie pierwszej fazy – przede wszystkim moment rozpoczęcia budowy zamku - ustalano do tej pory jedynie w szerokich ramach na okres osadzenia w Grudziądzu pierwszego komtura – czyli na około 1250 r.⁴⁷. W świetle ponownej analizy źródeł historycznych wydaje się jednak, że moment ten należy umieścić raczej pomiędzy 1270 a 1283 rokiem⁴⁸. Był to zapewne jedynie pierwszy etap realizacji koncepcji architektonicznej, ograniczony początkowo do budowy tylko części skrzydła południowego zamku i wszystkich czterech jego kurtyn. W drugiej fazie budowy powstała zachodnia część skrzydła południowego. Ten etap budowlany można wiązać z zakończeniem budowy kaplicy zamkowej w 1299 r. Wydaje się, że dopiero w fazie III, czyli po zakończeniu budowy skrzydła południowego, podwyższonego o kondygnację pierwszego piętra, przystąpiono do budowy skrzydła zachodniego. Koniec tej fazy budowlanej wyznacza katastrofa budowlana z 1388 r. W IV okresie, mniej więcej w połowie północnego odcinka murów obwodowych, poprowadzono wąski kanał odpływowy prowadzący w kierunku drugiego przedzamcza. W tym czasie mur parczamu obejmował już swym obwodem cały zamek górny. Na ten okres datujemy ostateczne uformowanie zabudowy

murowanej wzdłuż północnej kurtyny zamku. Katastrofalne deszcze w 1388 r., które stały się przyczyną obsunięć ziemi, zawalenia budynków w rejonie skarpy wiślanej, stały się początkiem intensywnych prac budowlanych prowadzonych na zamku w XV wieku. W fazie V ostatecznie zakończono budowę murowanych budynków przy wschodniej i północnej kurtynie zamku⁴⁹. Nie wiadomo dokładnie, w którym okresie zlikwidowano budynek usytuowany w narożniku północno-wschodnim wznoszący się nad trapezowatą piwnicą. Ostatnia inwentaryzacja obiektu wykonana w 1796 r. wskazuje, że pomieszczenia znajdujące się przy wschodniej kurtynie w tym czasie prawdopodobnie już nie istniały. W tej fazie użytkowania zamku rozpoczęła się powolna, lecz ciągła degradacja zabudowy skupionej wokół górnego zamku⁵⁰.

Wąbrzeźno

Ostatnim z obiektów przebadanych w ramach programu był zamek biskupów w Wąbrzeźnie. Jego pozostałości znajdują się w północno-zachodniej części miasta. Warownie wzniesiono na sztucznie podwyższonym krańcu półwyspu Jeziora Zamkowego (il. 23)⁵¹. Rezydencja biskupów wyglądem zewnętrznym przypominała typowy, tzw. konwentualny, zamek krzyżacki (il. 24). Zamek w Wąbrzeźnie został zbudowany przez biskupa chełmińskiego Hermana von Prizna przed rokiem 1321. Ceglane założenie wzniesione na kamiennej podmurówce składało się z trójskrzydłowego zamku głównego na planie kwadratu z wewnętrznym dziedzińcem, który z trzech stron otaczały jednotraktowe, zapewne dwukondygnacyjne skrzydła mieszkalne. Od wschodu zamykał go mur obwodowy, pośrodku którego wznosiła się wysoka, oktogonalna wieża. Łączność ze stanowiskami obronnymi na zewnętrznym murze utrzymywano

⁴⁶ M. Wiewióra (red.), *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Materiały i studia*, Toruń, 2012; M. Wiewióra, *Próba rekonstrukcji etapów budowy i układu przestrzennego zamku w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, w: *Zamek w Grudziądzu*, Toruń 2012; W. Chudziak, M. Kurzyńska, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Górze Zamkowej*, w: *Zamek w Grudziądzu*, Toruń 2012; B. Zimnowoda-Krajewska, *Analiza źródeł architektonicznych*, w: *Zamek w Grudziądzu*, Toruń 2012.

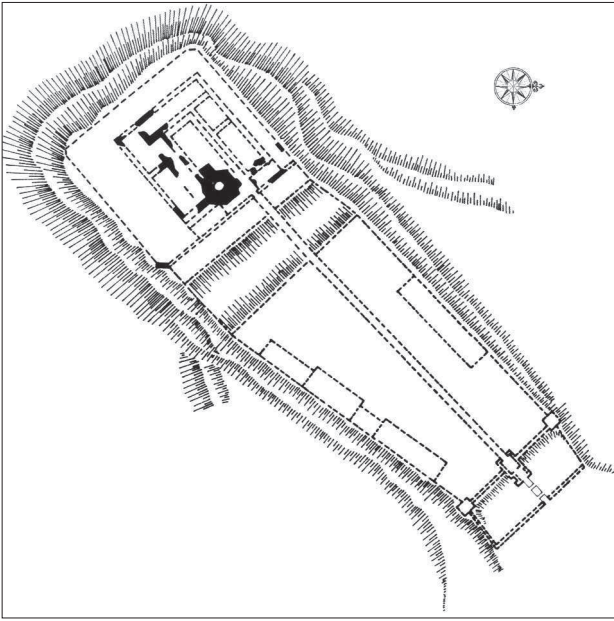
⁴⁷ Przy założeniu „modelu” rozwoju zamku z pierwszą, domniemaną, drewnianą fazą umocnień – gródek z pewnością mógł powstać już po 1234 r. Niestety, w trakcie badań nie znaleziono jednoznacznych dowodów świadczących o istnieniu takich umocnień krzyżackich.

⁴⁸ S. Józwiak, J. Trupinda, op.cit.

⁴⁹ op.cit., s. 7.

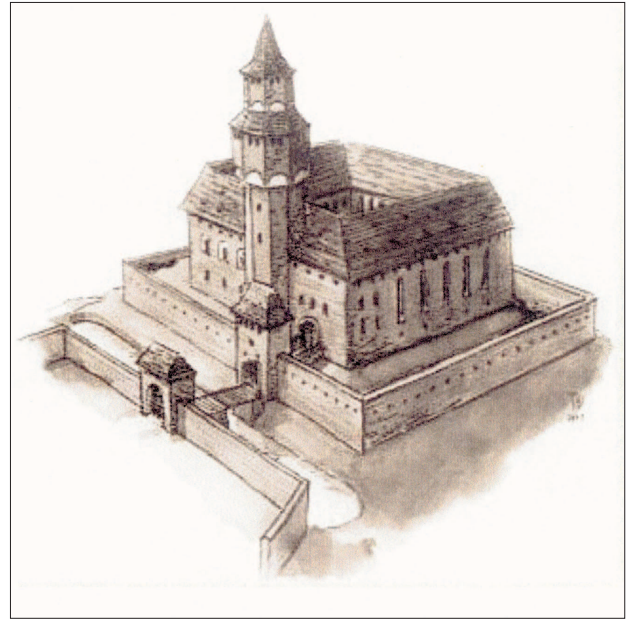
⁵⁰ op.cit.; B. Zimnowoda-Krajewska op.cit.; na temat lokalizacji i funkcji pełnionej przez poszczególne budynki – w okresie nowożytnym – B. Wasik, *Zabudowa zamku górnego i przedzamczy na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych z XVI-XVIII wieku oraz w okresie średniowiecznym*, w: *Zamek w Grudziądzu*, Toruń 2012.

⁵¹ Pełna literatura dotycząca dotychczasowych badań i dziejów zamku – por. J. Baciński, *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie*, Wąbrzeźno 2004, s. 9-17; 43-52; M. Rzeczkowska-Sławińska, *Zamek biskupi w Wąbrzeźnie*, maszynopis, Państwowa Służba Ochrony Zabytków (PSOZ) w Bydgoszczy, 1961, s. 18-20; 21-28; *Zamek w Wąbrzeźnie*, „Rocznik Grudziądzki”, t.4, 1965, s. 7-27; m.in. B. Guérquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa, 1974, s. 301-302).

23. Wąbrzeźno. Plan zamku górnego i przedzamcza, wg B. Wasik, *Opis relikwów muru parchamu odkrytego podczas badań zamku w Wąbrzeźnie*, maszynopis w ZAA IA UMK w Toruniu, 2011

23. Wąbrzeźno. Plan of the upper castle, by B. Wasik, *Opis relikwów muru parchamu odkrytego podczas badań zamku w Wąbrzeźnie*, typescript in ZAA IA UMK in Toruń, 2011

24. Wąbrzeźno. Rekonstrukcja zamku górnego, wg B. Wasik, *Opis relikwów muru parchamu odkrytego podczas badań zamku w Wąbrzeźnie*, maszynopis w ZAA IA UMK w Toruniu, 2011

24. Wąbrzeźno. Reconstruction of the upper castle, by B. Wasik, *Opis relikwów muru parchamu odkrytego podczas badań zamku w Wąbrzeźnie*, typescript in ZAA IA UMK in Toruń, 2011

poprzez osłaniające wjazd murowane przedbramie⁵². Nieregularnie wydłużone przedzamcze zwężało się w kierunku wschodnim tworząc trapez o długości 117 i podstawie 65 m. Wjazd z przedzamcza prowadził przez furty w murach obwodowych i częściowo zwodzony most przerzucony na filarach przez wyjątkowo szeroką fosę. Po zniszczeniach wojennych w latach 1454-1466 zamek odbudowano, zakończenie prac budowlanych nastąpiło prawdopodobnie około 1499 r.⁵³. W latach 1611-1613 nastąpiła barokowa rozbudowa zamku. Po 1655 zamek zniszczony przez pożar popadł w ruinę. W 1792 roku zaczęto rozbiórkę ruin, którą kontynuowano przez cały XIX wiek. Po wojnie prawdopodobnie tylko raz podejmowano badania archeologiczne – ale nie wiemy nic na temat zakresu i uzyskanych wyników badań⁵⁴. W początkach lat 60. XX w. zamek w Wąbrzeźnie, podobnie jak szereg innych obiektów położonych na obszarze ziemi chełmińskiej stał się przedmiotem badań i studiów architektonicznych. Sporządzono wówczas inwentaryzację obiektu⁵⁵. Ustalono, że reprezentacyjną częścią zamku górnego było praw-

dopodobnie podpiwniczone skrzydło południowe, mieszczące kaplicę pod wezwaniem św. Marka oraz refektarz. Parter skrzydła zajmowały pomieszczenia gospodarcze, a na wysokości pierwszego piętra obiegał je murowany krużganek. W pozostałych dwu skrzydłach na kondygnacji mieszkalnej mieściły się komnaty biskupie i wnętrza związane z administracją diecezji i zamku. Piwnice i parter zajmowały magazyny, zbrojownia i pomieszczenia użytkowe (np. kuchnia), w najwyższym poziomie były ulokowane spichrze⁵⁶. Z zamku wysokiego zachowały się zaledwie relikty ośmiobocznej wieży do wysokości 2 metrów, od strony południowej piwnica z fragmentami sklepienia, niewielki odcinek muru obwodowego od wschodniej i zachodniej strony. Dotychczasowe analizy wskazują, że skrzydło południowe posadowiono nieco niżej, niż pozostałe. Przypuszcza się również, że w pierwszym etapie prac budowlanych wzniesiono skrzydła zachodnie i północne, w późniejszym etapie powstało skrzydło południowe⁵⁷.

Prowadzone przez Zakład Archeologii Architektury Instytutu Archeologii UMK w Toruniu badania

⁵² J. Baciński op.cit., s. 43-52.

⁵³ M. Rzeczkowska-Sławińska, op.cit., s. 10, przypis 14.

⁵⁴ J. Baciński, op.cit., s. 43, przypis 221.

⁵⁵ M. Rzeczkowska-Sławińska, op.cit..

⁵⁶ M. Rzeczkowska-Sławińska, op.cit., s. 23-26; J. Baciński, op.cit., s. 43 i n.

⁵⁷ J. Baciński, op.cit., s. 46.

25. Wąbrzeźno. Lokalizacja wykopów i odsłoniętych relikwów zamku w sezonie 2010, wg M. Wiewióra, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku biskupów w Wąbrzeźnie w 2011*, maszynopis w ZAA IA UMK w Toruniu 2011

25. Wąbrzeźno. Location of the trenches and uncovered remains of the castle in 2010, by wg M. Wiewióra, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku biskupów w Wąbrzeźnie w 2011*, typescript in ZAA IA UMK in Toruń, 2011

rozpoczęto od rozpoznania południowo-zachodniej części skrzydła południowego zamku w celu odsłonięcia pozostałości murów kurtyny południowej zamku oraz piwnic skrzydła południowego (il. 25). Udało się odkryć starannie wykonany bruk z drobnych otoczków wycinających pierwotny poziom piwnic skrzydła południowego. Zachował się również fragmenty filara sklepiennego wykonanego z cegieł sklepiennych. Odkryto także pozostałości rozebranej niemal całkowicie południowej kurtyny zamku (il. 26-27). Kolejne odkrywki założono w skrzydle zachodnim zamku w celu rozpoznania głębokości zalegania stopy fundamentu murów. Badania wskazują, że narożnik, w którym przewiąza-

no kurtynę zachodnią i północno-zachodni narożnik południowego skrzydła zamku nie jest oryginalną częścią najstarszego założenia, ale powstał podczas odbudowy zamku. Okazało się, że ława zachodniego i fragmentu południowego muru budynku skrzydła zamku została posadowiona na warstwie demolacyjnej (przepalone cegły i dachówki) będącej śladem pożaru. Być może jest to ślad odbudowy zamku po zniszczeniach tego obiektu podczas wojen prowadzonych w latach 1454-1466. W kolejnych odkrywkach odsłonięto koronę murów pomieszczeń z klatkami schodowymi wyznaczającymi ciągi komunikacyjne łączące piwnicę z dziedzińcem zamkowym (il. 28). Natomiast w północnej części parchamu, na

26. Wąbrzeźno. Widok bruku piwnic w skrzydle południowym, fot. M. Wiewióra

26. Wąbrzeźno. View of the cellars pavement in the castle southern wing, photo: M. Wiewióra

przestrzeni położonej pomiędzy wschodnią kurtyną zamku i murem przedzamcza, odkryto pozostałości budynku szachulcowego z XVII-XVIII w. Płytko posadowiony fundament wykonany z cegieł i dwóch rzędów kamieni wiązanych zaprawą wapienną, posadowiony był około 50 cm poniżej poziomu gruntu. W północno-wschodniej części zamku odsłonięto również dobrze czytelny fragment komory pieca. Stan zachowania świadczy o tym, że ta część zamku nie została całkowicie zniszczona i może dostarczyć jeszcze nowych danych na temat wystroju i funkcji pomieszczeń znajdujących się w tej części obiektu⁵⁸.

⁵⁸ M. Wiewióra, *Nowe źródła do dziejów zamku biskupów w Wąbrzeźnie*, w druku; tenże, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku biskupów w Wąbrzeźnie w 2011*, maszynopis w ZAA IA UMK w Toruniu, 2011; tenże *Opracowanie wyników badań archeologiczno-architektonicznych na zamku biskupim w Wąbrzeźnie w 2011 roku*, maszynopis w ZAA IA UMK w Toruniu, 2012.

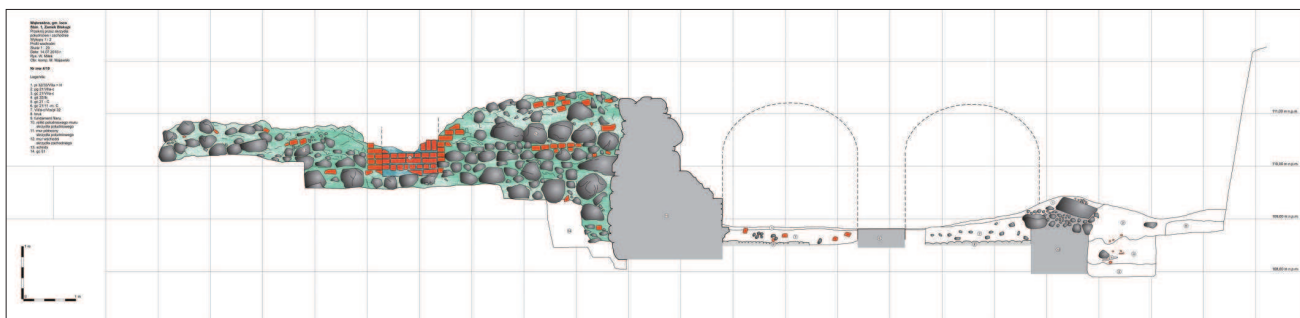
Najlepiej zachowane pozostałości dawnej architektury, nieznane do tej pory, stwierdzono w wykopie założonym na skarpie dawnej fosy i parchamie wschodnim. Odsłonięto tu fragment ceglano-murachy, będącego jednocześnie obudową fosy zamkowej, posadowionego na kamiennym fundamencie o grubość 202 cm (il. 29-30). Całość odkrytego lica wraz z fundamentem mierzy około 385 cm – w tym sam fundament około 95 cm. Fundament wzniesiony został z kamieni polnych najpewniej w układzie warstwowym. Lico fundamentu i części ceglano-murachy jest w jednej płaszczyźnie, bez odsadzki. Na fundamencie ułożono warstwę cegieł główkami, a powyżej wzniesiono mur w wątku gotyckim. W licu zastosowano również główki z cegły endrówki. Nie tworzą one konkretnego wzoru i są rozmieszczone nieregularnie⁵⁹. Podczas badań pozyskano również wiele fragmentów ceramicznego detalu architektonicznego w tym cegły kształtki (żebrowo sklepieniowe i żebrowe, ościeżnicowe), ozdobne lub specjalne – elementy fryzu/gzymsu, laskowania okiennego, posadzkowe, dachówki. Fryzy z cegieł o bardzo podobnym wyglądzie, na ziemi chełmińskiej występują na fasadzie wschodniej kościoła pokatedralnego w Chełmży i we fryzie koronującym kościoła pw. Panny Marii w Chełmnie, które, podobnie jak zamek w Wąbrzeźnie, zostały ukończone w pierwszej ćwierci XIV wieku (il. 31)⁶⁰.

*

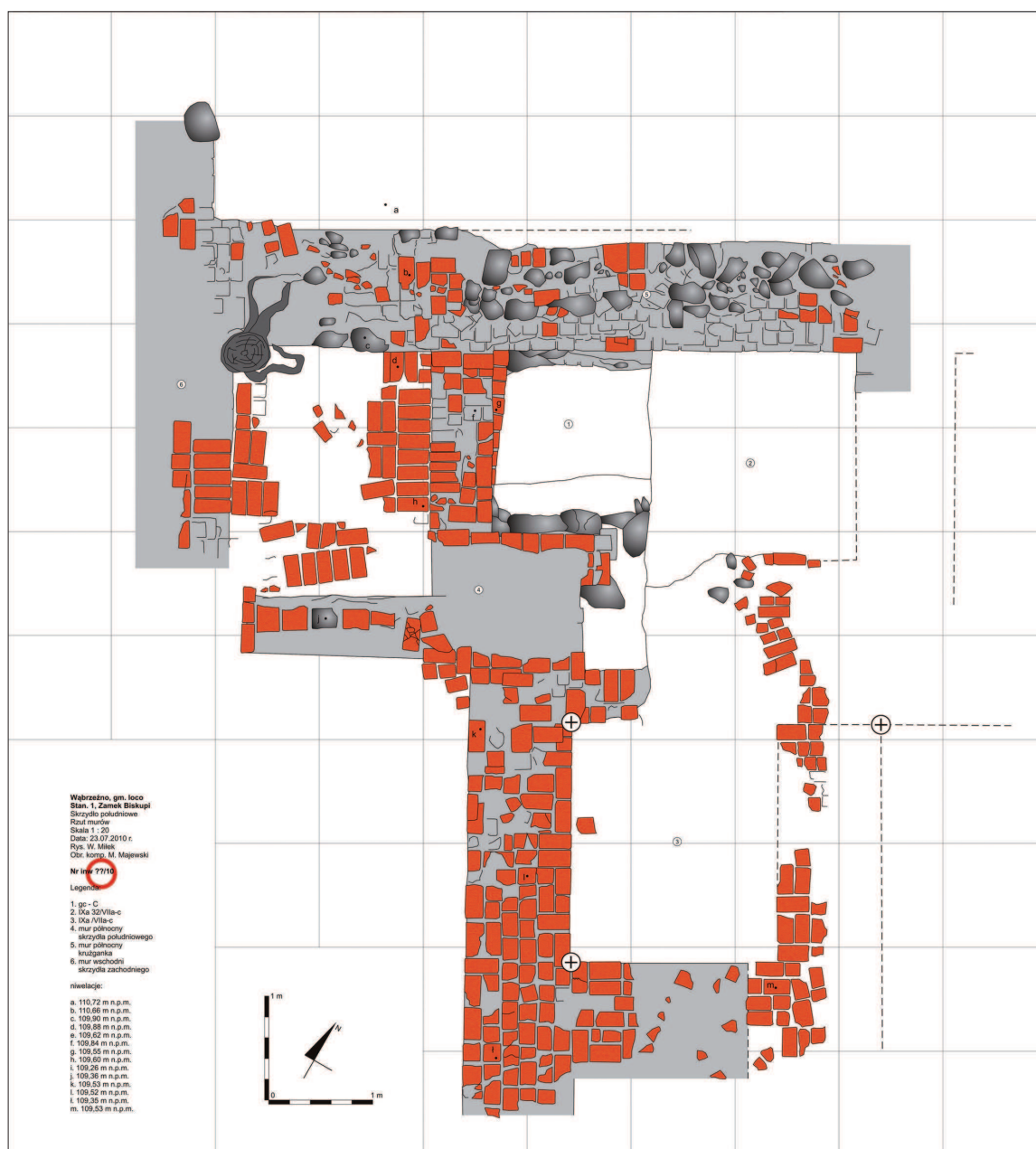
Celem projektu realizowanego w ostatnich latach jest zainicjowanie interdyscyplinarnych studiów obejmujących zagadnienia historii, architektury, sztuki, kultury materialnej, w tym analiz archeozoologicznych, geomorfologicznych zamków krzyżackich na ziemi chełmińskiej, a więc opracowanie profesjonalnego programu badawczego nad tą ciekawą i ciągle niedocenioną problematyką. Jednym z ważniejszych efektów już zrealizowanych badań jest z jednej strony zainicjowanie nowej dyskusji, opartej na nowych źródłach archeologicznych i architektonicznych. Z drugiej strony ważnym efektem

⁵⁹ B. Wasik, *Opis relikwów muru parchamu odkrytego podczas badań zamku w Wąbrzeźnie*, maszynopis w ZAA IA UMK w Toruniu, 2011.i

⁶⁰ T. Mroczko, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 47-48, 126, il. 29-31, 57-58; M. Majewski, *Detal architektoniczny z badań na Zamku Biskupim w Wąbrzeźnie (stan I), przeprowadzonych w 2010 roku*, maszynopis w ZAA IA UMK w Toruniu, 2011.

27. Wąbrzeźno. Przekrój poprzeczny przez piwnicę skrzydła południowego, rys. W. Miłek; wg wg M. Wiewióra, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku biskupów w Wąbrzeźnie w 2011*, maszynopis w ZAA IA UMK 2011
 27. Wąbrzeźno. Cross section of the cellar of the south wing, fig. W. Miłek, by by wg M. Wiewióra, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku biskupów w Wąbrzeźnie w 2011*, typescript in ZAA IA UMK in Toruń, 2011

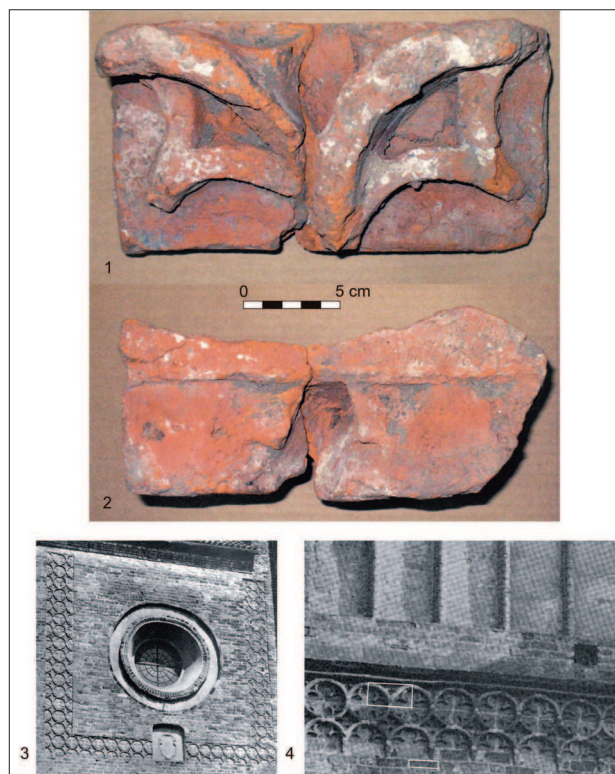

28. Wąbrzeźno. Rzut relikwów skrzydła południowego, rys. W. Miłek; wg wg M. Wiewióra, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku biskupów w Wąbrzeźnie w 2011*, maszynopis w ZAA IA UMK 2011
 28. Wąbrzeźno. Relics of the castle south wing, fig. W. Miłek, by by wg M. Wiewióra, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku biskupów w Wąbrzeźnie w 2011*, typescript in ZAA IA UMK in Toruń, 2011

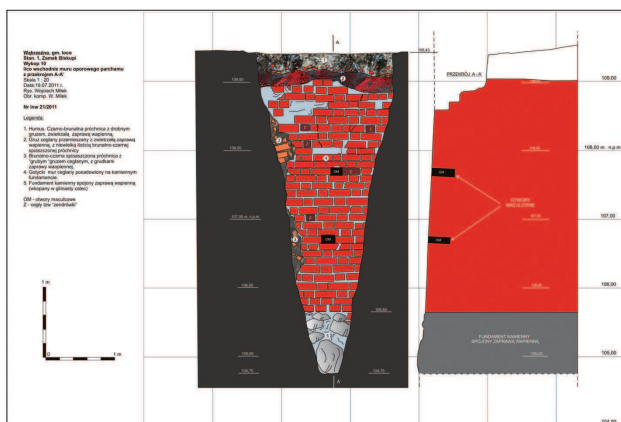
29. Wąbrzeźno. Widok lica muru parchamu i cembrowiny fosy zamkowej, fot. M. Wiewióra

29. Wąbrzeźno. View of the brick wall of the castle moat, photo: M. Wiewióra

31. Wąbrzeźno. Materiały budowlane odkryte podczas badań zamku wg M. Majewski, *Detal architektoniczny z badań na Zamku Biskupim w Wąbrzeźnie (stan I), przeprowadzonych w 2010 roku*, maszynopis w ZAA IA UMK w Toruniu, 2011

31. Wąbrzeźno. Building materials discovered during excavations of the castle, according to M. Majewski, *Detal architektoniczny z badań na Zamku Biskupim w Wąbrzeźnie (stan I), przeprowadzonych w 2010 roku*, typescript in ZAA IA UMK in Toruń, 2011

30. Wąbrzeźno. Dokumentacja rysunkowa muru parchamu, rys. W. Miłek; wg M. Wiewióra, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku biskupów w Wąbrzeźnie w 2011*, maszynopis w ZAA IA UMK 2011

30. Wąbrzeźno. Castle's moat. Brick wall, fig. W. Miłek, by M. Wiewióra, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku biskupów w Wąbrzeźnie w 2011*, typescript in ZAA IA UMK 2011

tych prac są przygotowane programy konserwatorskie, obejmujące sposoby postępowania z zabytkiem na podstawie obserwacji substancji murowanej, zarówno widocznej na powierzchni, jak znajdującej się pod powierzchnią ziemi. Takie programy zostały już opracowane podczas badań zamków w Radzynie Chełmińskim i Papowie Biskupim (przez dr Rajmunda Gazdę i Politechnikę Wrocławską) oraz w Grudziądzu przez Wydział Sztuk Pięknych w Toruniu.

Marcin Wiewióra, dr hab.
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Instytut Archeologii
Zakład Archeologii Architektury